E) Afyonkarahisar Bilmeceler, Atasözleri ve Deyimler

Rabia Kocaaslan UÇKUN*

1) BİLMECELER: Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hâdiseleri insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik gibi soyut kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münâsebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirecek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir[1]. Bilmecelerde zengin bir ruh, ince bir zekâ ve titiz bir buluş vardır. Halkın inançları, gelenekleri, genel kültür kalıpları bilmecelere aynen aksetmiştir. Bilmeceler, hafıza ve çağrışım yoluyla insanı gözleme götüren, sonuç çıkartmaya yönelten birtakım gizli işâretlerle ve söz sanatlarıyla dikkati bir noktada toplayan didaktik bir araçtır.

Bilmeceler genellikle "Bil bakalım," "Ol nedir ki!," "Benim bir..... var", gibi klişeler ile başlarlar. Bu başlangıç bilmecenin asıl metninde olağanüstü ya da garip bir anlamın geleceğini önceden haber verir, dinleyiciyi hazırlar. Bilmeceler genellikle yapı ve konu olmak üzere 2 şekilde sınıflandırılır:

Yapı Bakımından

A. Anonim olanlar

a. Manzum bilmeceler

b. Mensur bilmeceler

B. Ferdî eserler

a. Muamma

b. Lügaz

Konu Bakımından

A. Tabiat ve tabiî olaylarla ilgili bilmeceler

B. İnsan ve uzuvlarıyla ilgili bilmeceler

C. Bitki ve yiyeceklerle ilgili bilmeceler

D. Eşya ile ilgili bilmeceler

E. Hayvanlarla ilgili bilmeceler

F. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler.

Afyonkarahisar'da söz kaynaklardan topladığımız değişik bilmece örnekleri:

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

A. Tabiat ve Tabii Olaylarla İlgili Bilmeceler
Benim bir yorganım var
Her yeri örter, dereyi örtmez (KAR)

Damda takır tukur
Sandım gızlar kilim dokur (YAĞMUR)

Gökte açık pencere
Kalaylı bir tencere (AY)

B. İnsan ve Uzuvlarıyla İlgili Bilmeceler
Yedi delikli tokmak
Bunu bilmeyen ahmak (BAŞ)

Uzun sırık
Ortası gırık (BACA)

Gayada kalbur asılı
İçinde kum basılı (KULAK)

C. Bitki ve Yiyeceklerle İlgili Bilmeceler
Altın dalda yatar
Dal kırılmış yerde yatar (AYVA)
Yeraltında kırmızı minare (HAVUÇ)

Pencereden ay doğdu.
Görenler hayran oldu
Annesi beşikteyken
Gızının gızı oldu (GÜL)

A benim al yastığım
İçine un bastığım (İĞDE)

Hanım içerde
Saçı dışarda (MISIR)

Dallarda tepe
Kırmızı küpe (KİRAZ)

Galeden attım yayıldı
Suya attım bayıldı (PAMUK)

Hanım uyandı
Cama dayandı
Cam gırıldı
Gana boyandı (NAR)

Gadife donlu
Alçecik boylu (PATLICAN)

D. Eşyalarla İlgili Olanlar
Canlı kaçar
Cansız kovalar (AT ARABASI)

Alçecik mezar
Dünyayı gezer (AYAKKABI)

Uzun oluk
Dibi delik (BACA)

Kanı var canı yok
Karnı yarık ayağı yok. (CEKET)

Kuyruklu kumbara
Yemek çeker ambara (KAŞIK)

Fındık kadar yoğurdum
On parmağı doyurdum (KINA)

Alçecik damdan kar yağar (ELEK)

Tavuktan küçük
İnsandan büyük. (ŞAPKA)

E. Hayvanlarla İlgili Bilmeceler.
Eti haram sütü helal
Canı var, kanı yok (ARI)

Dağdan gelir sekerek
Kara üzüm dökerek (KUZU)

Yeraltında yağlı kayış (YILAN)

Çalı altında fişek
Bunu bilmeyen eşek (TAVŞAN)

F. Soyut Kavramlarla İlgili Bilmeceler
Baldan tatlı
Baltadan ağır (UYKU)

2) ATASÖZLERİ: Atasözleri, milli düşüncenin yüzyılların süzgecinden geçtikten sonra tecrübe ve gözlemleri anlatan, anonim nitelikteki kısa ve özlü sözlerdir. Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügâti't-Türk'te sav terimini atasözü karşılığında açıklar. Sözlü Türk edebiyatı dönemi ürünlerinden olan savlar, bazı atasözlerinin asılları ve ilk şekilleri olarak görülür. Sav terimi zamanla yerini mesele bırakmıştır. Meselin yanında; misal vermek, duruma uyan yaygın bir söz ya da bir atasözü söylemek anlamına gelen darb-ı mesel ve durub-ı emsâl ifâdeleri de atasözü ve atasözleri anlamında kullanılmıştır.

Atasözleri kalıplaşmıştır ve bu kalıplaşma sırasında kelimelerin yerleri donmuştur. "*Çalma elin kapısını çalarlar kapını*". Az sözle çok şey anlatan atasözlerinin çoğu bir veya iki cümleden oluşur. "*Vakit nakittir*", "*Dikensiz gül olmaz*", "*Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*". Atasözleri, sosyal olayların oluşunu uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirir. "*Minareyi çalan kılıfını hazırlar*". Tabiat olaylarının oluşunu belirten atasözleri de vardır. "*Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır*".

Bazı atasözleri de, sosyal bir olaydan dolaylı olarak ders verir. "*Öfke ile kalkan ziyan ile oturur*". Denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt veren atasözleri de vardır. "*Ayağını yorganına göre uzat*". Atasözleri bir hükmü ya da fikri genelleştirerek ve tam bitmiş halde verir.

Atasözleri; konularına, kelime kadrolarına, cümle ve biçim özelliklerine göre incelenebilir. Genel olarak iki temel bölümde incelenmektedir: 1. Bir tecrübeyi, bir gözlemi veya bir yargıyı anlatan atasözleri. 2. Doğrudan doğruya öğüt ve ahlâk dersi vermek amacıyla bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını bildiren atasözleri. Bazı atasözleri de fıkra şeklindedir ya da meşhur fıkra tiplerinden alınmıştır. Nasreddin Hoca fıkraları gibi.

Diğer anonim halk edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi atasözlerinin de, ilk söyleyeni zamanla unutulmuştur. Sosyal yapıya, değer yargılarına, zamana, bölgelere, görgüye, dilin gelişimine, din ve törelere, ağız özelliklerine göre değişikliğe uğramış, halkın beğendiği, benimsediği bir şekil olarak anonimleşmiştir.

Atasözleri, bir toplumun ahlak anlayışını, felsefesini, inanışlarını yansıtan; toplumun kendi varlığının ve benliğinin bir aynasıdır.

Afyonkarahisar atasözleri de, diğer halk edebiyatı ve folklor ürünleri gibi çok zengindir. Halk arasında söylenegelen bütün atasözlerini burada vermek mümkün olmadığı için, derlediğimiz atasözlerinden seçilmiş bazı örnekler aşağıda verilmiştir[2]:

A benim armudum, evvelden var mıydın?
Adam adamı yemez.
Adam bilir adam kıymetini, sarraf bilir altın kıymetini.
Ahı gitmiş, vahı kalmış; baharı gitmiş kışı kalmış.
Akılsız başın dapan çeker zorunu.
Akşamın hayrından sabahın şerri yeğdir.
Alışmadık gıçda don durmaz.
Ali gavas, yeni havas.
Allah boş vermiş, tutmuş goyvermiş.
Allah elinin boş, gönlünün hoş vaktinde yaratmış.
Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste.
Altımız yarım hasır, üstümüzde mevlam hazır.
Anan turp, baban şalgam, sen nerden oldun be şeker.
Arabın derdi kırmızı pabuç.
Armudun iyisini ayılar yer.
Armut piş ağzıma düş.
Asil azmaz, bal kokmaz.
Atın iyisine doru, yiğidin iyisine deli derler.
Azı çocuğuna, çoğu kocana gösterme.

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur.
Balmahmut'un balığı, Garipçe'nin alığı.
Başa baş olacağına, bir köşeye taş ol.
Bir dönüm bostan, yan gel Osman.
Bir kaşık aşım, kaygısız başım.
Bugünün işini yarına bırakma.
Boşboğazla pisboğaz belâlardan kurtulmaz.
Bitli baklanın kör alıcısı olur.
Buzağı danasını, çocuk anasını bulur.
Camisi yıkılsa mihrâbı kalır.
Cıvık sakız gibi yapışma.
Çağrılmayan yere çalgıcı ile zurnacı bile gitmez.
Çam odunu odun olmaz, Türkmen kızı kadın olmaz.
Çayı görmeden çemrenme.
Çocuğunu aç bırakırsan hırsız, çok döversen arsız olur.
Çocuğun gıçına, kocanın sözüne güven olmaz.
Çok bilen çok yanılır.
Çok sallayan ya kele, ya da köre düşer.
Çok şirniyen belasını, çok arayan mevlasını bulur.
Dama çıkan keçinin çama çıkan oğlağı olur.
Damdan düştü şarpadek, hanım oldu şirpedek.
Davul bile dengi dengine vurur.
Denize düşen yılana sarılır.
Derdini söylemeyen derman bulamaz.
Devlet işiyle evlat sırrına karışılmaz.
Dokunmadık bez olmaz, gelin olmadık kız olmaz.
Dokuz kişiye bir yuka, kırıldık dıka dıka.
Düğün elinen, harman yelinen olur.
Düğüne vardım çengi durdu, hamama vardım sular dindi.
Dünyada mekansız, ahirette imansız olmaz.
Eğreti eşeğe binen tez iner.
El ele akıl verir de, para vermez.
El eliyle yılan tut.
Ele verir talkımı, kendi yutar salkımı.
Elinen gelen düğün bayram.
Eline takınceğin yok, ardına bakınceğin yok.
Elin iyisi olmaz, gavurun dayısı olmaz.
Erin er olsun, kaya gibi yerin olsun.
Erkeğin çanağı ikiyse, birini kır.
Erkek kadını var sever, komşu adamı var sever.
Erkek çıkan yol alır, erken evlenen döl alır.
Er var yeşil yaprak eder, er var kara toprak eder.
Eskiye rağbet olsa, bit pazarına nur yağar.
Esnafın baş ucunda yatacağına, kibarın ayak ucunda yatayım.
Et dövülmeyince köttü olmaz.
Etten önce çömleğe konma.
Evde galanımız yok, başı gülenimiz yok.
Evdeki hesap çarşıya uymaz.

Evinde ölüsü olan değil, delisi olan ağlasın.
Evlinin bir evi, evsizin bin evi var.
Fırına varan islenir, suya varan ıslanır.
Gider yeteri, gelir beteri.
Gündüz halı dokur, gece mevlüt okur.
Halden bilen gelsin yanıma.
Hamama deli geldi, yunmadan eve geldi.
Harmanda düğen, kendine güven.
Hediyenin azı olmaz, goca kızın nazı olmaz.
Irmaktan geçerken at değiştirilmez.
Ispanak banak banak, yoğurt ister çanak çanak.
İbrik dururken, ümzük konuşmaz.
İmam evinde aş, ölü gözünde yaş çıkmaz.
İşden artmaz, dişden artar.
İyiliği et denize at, kul bilmezse Allah bilir.
Kaba yel adama kar gibi, kara kor gibi gelir.
Kadı kör, müftü kör, kendi işini kendin gör.
Karalar kandan olur, sevisi candan olur.
Kardeş kardeşi bıçaklar, döner kucaklar.
Kazan kazana bakmış, senin altın benden kara demiş.
Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez.
Kel başa şimşir tarak.
Kelden kel, körden kör doğmaz.
Keller, sağırlar birbirini ağırlar.
Keskin sirke küpüne zarar.
Kırkından sonra azanı teneşir paklar.
Kırkyılda bir çıracı olduk, ay akşamdan doğdu.
Komşu komşunun ne oñduğunu, ne de öldüğünü ister.
Kömürün iyisini, odunun kurusunu Marta sakla.
Ocakta köttü var, herşeyin vakti var.
Oynamayan gelin eteğim dar, yenim kısa dermiş.
Ödünç yiyen kesesinden yer.
Ölmüş eşşek kurttan korkmaz.
Öz ağlamadan göz ağlamaz.
Sabreden derviş muradına ermiş.
Sarımsağı gelin etmişler, kırk yıl kokusu çıkmamış.
Sırrını söyleme dostuna, o da söyler dostunun dostuna.
Sofrada elini, mecliste dilini tut.
Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer.
Şeytanın büyüğü akşamüstü gelir.
Tavşana kaç, tazıya tut derler.
Tencerede pişir, kapağında ye.
Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş.
Tosbağı kabuğundan çıkmış, kabuğunu beğenmemiş.
Unun varsa günün de vardır.
Uyku geldi bedene, Allah razı olsun kalkıp gidene.
Uyku uykunun damızlığıdır.
Var yiğidin gencine, hergün hatırın incine.

Var yiğidin kartına, çık bağrının tahtına.
Yağmurlu havada tavuğa su veren çok olur.
Yanmayacak ocağa, çıra kütüğü soksan da yanmaz.
Yenni taşı yel kaldırır, ağır taşı eller kaldırır.
Yeter yeter derdim, bugün hergünden beter.
Zengin olacağına dengin olsun.

3) DEYİMLER: Deyim, gerçek anlamı dışında kullanılarak yeni bir anlam ifade eden bir düşünceyi dile getiren iki veya daha fazla kelimeden oluşan kalıplaşmış söz dizisidir. Deyimler genellikle masdar halindedir. Bu şekilde kullanıldıkları gibi, bazen fiili veya diğer unsurları çekime girer. Deyimler en az iki kelimeden meydana gelir. Deyimi meydana getiren kelimeler ayrı yazılır. Deyimler; ekle türetilmiş kelime biçiminde, bileşik kelime ve cümle şeklinde olmak üzere üç gurupta toplanabilir.

Afyon'da yaygın olarak kullanılan deyimlerden örnekler:

Ahı gidip, vahı kalmak.
Al göynek olmak.
Attan inip eşeğe binmek.
Ayın-oyun etmek.
Başa baş olacağına bir köşeye taş olmak.
Başı göğe ermek.
Baştan savmak.
Belasını aramak.
Beti benzi atmak.
Büyüyüp de küçülmek.
Canından yanmak.
Cıvık sakız gibi yapışmak.
Çayı görmeden çemrenmek.
Dek durmak.
Denizi geçip çayda boğulmak.
Dişinin etini sormak.
Eğreti eşeğe binmek.
Ektiğini biçmek.
El eliyle yılan tutmak.
Elini ayağını çekmek.
Gençliğini vermek.
Gözünü hırs bürümek.
İçi yanıp dumanı tütmemek.
Kanca takmak.
Karnından konuşmak.
Aklı çıkmak.
Allah`a havale etmek.
Ayak bağı olmak.
Badır bayrak olmak.
Başı bulanmak.
Başına yağan karı eritmek.
Belasını bulmak.
Beş para etmemek.
Bî-kılık olmak.
Canı çıkmak.
Canını sokakta bulmak.
Cin gibi olmak.
Çok dallamak.
Denize düşüp yılana sarılmak.
Deveye hendek atlatmak.
Eceline susamak.
Ekmeğini taştan çıkarmak.
Elden ayaktan düşmek.
Eli ermek.
Eşeğini sağlam kazığa bağlamak.
Gözü görmemek.
Hayrını görmek.
Kadir kıymet bilmek.
Kara çalmak.
Köprüyü geçmek.

Kulp takmak.
Mezarını kazmak.
Ölüp ölüp dirilmek.
Saman altından su yürütmek.
Silip süpürmek.
Sulu getirip susuz götürmek.
Tadı tuzu kalmamak.
Tavşana kaç, tazıya tut demek.
Yağmurlu havada tavuğa su vermek.
Yol vermek.
Yüreği kalkmak.
Yüzünü güldürmek.
Yüzsüz olmak.
Leyleği havada görmek.
Nuh nebiden kalmak.
Saçını süpürge etmek.
Sapı samana karıştırmak.
Suda yürüyüp izini belli etmemek.
Suyuna gitmek.
Taşlamak.
Tencerede pişirip kapağında yemek.
Yanmayacak ocağa çıra kütüğü sokmak.
Yüreği ağzına gelmek.
Yüzünü göstermek.
Yüzünü kara çıkarmak.

DİPNOTLAR

[1] Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 662.

[2] *Kaynak Şahıslar*: Hayriye Kocaaslan, 1949 doğumlu, Ev Hanımı, Dervişpaşa Mah. Kemal Aşkar Sok. No. 14 Afyon; Yılmaz Kocaaslan, 1935 doğumlu, Serbest Meslek Sahibi, Bankalar Cad. 1. Geçit No. 13 Afyon; Münevvere Ulaş, 1915 doğumlu, Ev Hanımı, Gazlıgöl Cad. Hastane Camii Karşısı Afyon; Sabire Tosbaş, 1927 doğumlu, Ev Hanımı, Karaman Mah. Kolordu Sok. Afyon; Zeliha Gökpınar, 1910 doğumlu, Ev Hanımı, Namık Kemal On Sok. No.27 Afyon; Hilmi Uzunoğlu, 1935 doğumlu, Serbest Meslek Sahibi, Yeni Saraçlar Çarşısı Afyon; Fatma Oğuz, 1931 doğumlu, Ev Hanımı, Halımoru Köyü No. 26 Afyon.